

С. В. Федяев // Летопись Донбасса. – Донецк, 2000; Федяев С.В. Еврейские школы Бахмута/ С.В. Федяев // Бахмутський часопис. – № 5–6. – 1996–1997.

34. Хрущев Н.С. Воспоминания / Н.С. Хрущев. – М., 1991.

Сокращения:

ДнОГА-Днепропетровский областной архив.

РГИА-Российский государственный исторический архив (Петербург).

РЕЗЮМЕ

Татаринов С.Й. Прояви антисемітизму у Донбасі у кінці ХІХ–напочатку ХХ століть.

У статті вперше досліджено прояви та причини антисемітизму у Бахмутському повіті Донбасу, діяльність сіонистських емісарів по розповсюдженню акцій Лондонського банку Герцля.

Ключові слова: єврей, поліція, акція, антисемітизм.

SUMMARY

Tatarinov S.I. The manifestations of Anti-Semitism in the Donbass Region in the Late 19th-early 20th century.

First investigated the causes and manifestations of anti-Semitism in the county Bakhmut Donbass of Zionist emissaries to spread the London bank shares Herzl.

Key words: Jewish, police action, anti-Semitism.

УДК: 130.2+7.03

Т. І. Лупак

Національний педагогічний
університет імені М.П.Драгоманова

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ СИТУАЦІЇ В ЗАКАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті аналізуються основні фактори (етнодемографічний, соціальний, культурно-мистецький, релігійний та освітньо-науковий), які визначали соціокультурну ситуацію в Закарпатті у другій половині ХХ століття. Проведено паралелі у соціокультурній ситуації в Закарпатській області в радянські часи та впродовж першого десятиліття незалежності України. Висвітлені окремі прояви мистецького розвитку.

Ключові слова: Закарпаття, регіон, область, соціокультурна ситуація, ХХ століття, русини, етнодемографічний, соціальний, культурно-мистецький, релігійний, освітньо-науковий чинники.

Постановка проблеми. Закарпатський край – єдиний серед областей України розташований фактично у Центральній Європі, всередині Карпатських гір. В історичних джерелах цей регіон фігурував під різними назвами – «Карпатська Русь», «Угорська Русь», «Карпатська Україна»,

«Закарпатська Україна». Сучасні дослідники вказують також на поодинокі вживання назв «Руська Країна», «Гуцульська Республіка» та Підкарпатська територія [5, 16]. З урахуванням особливостей географічного розміщення, Закарпаття традиційно було поліетнічним, мультикультурним та полірелігійним краєм, де представники різних етносів, етнічних груп і конфесій були толерантними і шанобливо ставилися до мови, релігії та звичаїв своїх сусідів. Звичайно, в історії траплялися складні ситуації непорозуміння між представниками різних спільнот. Однак незважаючи на це, безконфліктне співіснування представників багатьох культурних груп та вірувань на Закарпатті є показовим прикладом не лише для України, а й для інших країн Європи.

Унікальною є соціокультурна специфіка краю, основу якої творить насамперед еkleктика української і центральноєвропейських національних культур та світоглядів.

Специфіка задекларованої дослідницької проблеми полягає в тому, що питання особливостей соціокультурної ситуації в Закарпатському регіоні України у другій половині минулого століття перебуває на перетині одразу кількох наукових площин – історії України, культурології, соціології, етнології, етнографії, краєзнавства, мистецтвознавства, релігієзнавства і т. ін.

Огляд літератури з цієї проблематики засвідчив, що культурний простір Закарпаття зазначеного періоду впродовж останніх десятиліть не був об'єктом неупереджених наукових досліджень. Одна з причин – відсутність у межах тоталітарного суспільства традицій принципової критики, повсюдне домінування так званих «позитивних» матеріалів. Деформоване розуміння численних тенденцій розвитку української культури (зокрема закарпатської) в поєднанні з динамікою національного відродження ще донедавна призводило до суттєвих теоретичних суперечностей, оскільки увага науковців не фокусувалася на етнічних особливостях. Тому актуальність статті полягає в здійсненні критичного підходу до аналізу основних факторів, які визначали соціокультурну ситуацію в закарпатському регіоні України.

У своїй розвідці ми опиралися на сучасні фундаментальні колективні монографії, котрі стосуються історії краю в період радянської влади та незалежності України. Зокрема, це праці «Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура» (за ред. М. Вегеша, Ч. Федінця), в якій системно висвітлено взаємопов'язані проблеми історичного розвитку Закарпаття в ХХ–на початку ХХІ століття. Для детального ознайомлення подано матеріали історико-політичного, соціально-економічного, культурно-освітнього життя закарпатців. Автори акцентують увагу на взаємній історичній спадщині українського та угорського місцевого населення краю, а також їхнього сучасного співіснування [5]. Результати комплексного дослідження етнополітичних, етнокультурних та етноконфесійних процесів на Закарпатті в історичній ретроспективі представлено в монографії М. Панчука «Закарпаття в етнополітичному вимірі» (видана за участі НАН України й Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені

І. Кураса). На великому фактичному матеріалі, в тому числі вперше залученому до наукового обігу, розкриваються зміст, характер та наслідки урядової політики за різних державних утворень щодо етнічної сфери закарпатського регіону. Особлива увага звертається на сутність та перебіг етнополітичних процесів на Закарпатті в контексті загальних суспільних змін за часів радянського режиму та в умовах незалежної України [4]. Основні поняття етнології, сутність і природа етносу, особливості його існування в часі, теоретичні проблеми етогенезу і етнічної історії, характеристика культурно-побутових особливостей етнічних спільнот у минулому і сьогодні висвітлені у праці М. Тиводара «Етнологія» [22]. Особливу увагу ми звернули на проблему етнічності, адже цей феномен проникає в усі сфери суспільного і політичного життя, визначає характер і хід соціально-політичного розвитку етносів. Дослідники М. Чебоксаров і С. Арутюнов тлумачили етноси насамперед як біологічні спільноти. Ми схилиємося до думки М. Тиводара (послідовника дуалістичної концепції етносу Ю. В. Бромлея) про те, що етноси вирізняються наявністю широких соціальних інформативних зв'язків, які зазнають змін у ході історичного процесу. Слушною для нас є міркування автора про етноси як «своєрідні фільтри, що відбирають потрібну й віддають зайву інформацію і цим посилюють єдність і психологічну стійкість суспільства» [22, 67].

Краєзнавчі розвідки загального характеру здійснювали В. І. Кобаль («Наш рідний край – Закарпаття») [6], І. Я. Магдиш («Три шляхи Закарпаття») [10] та М. П. Тиводар («Етнографія Закарпаття: історико-етнографічний нарис») [23]. Суспільно-політичні процеси в Закарпатті наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть проаналізовані у наукових працях О. С. Кухарчука, зокрема у праці «Періодизація суспільного розвитку Закарпатської області в умовах незалежної України» [8]. Окремі історичні питання розглядалися в контексті вивчення закарпатської крайової геральдики [11], розвитку освіти і бібліотечної справи [16, 19] та місцевих громадських об'єднань, зокрема обласної організації Народного Руху України [18], а також традицій певних етнічних груп. Релігійне життя регіону, співіснування й розвиток різних конфесій та вірувань висвітлено в дослідженнях Т. Ф. Висіцької [1], О. В. Лешко [9] та ін.

Дослідницький пошук ведеться в межах регіональних, всеукраїнських та міжнародних конференцій різного наукового профілю. У цьому розрізі можна відзначити матеріали круглого столу експертів (м.Ужгород, 20 квіт. 2012 р), присвячені дослідженню єврорегіонального співробітництва України та його інтеграційного потенціалу; матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 65-й річниці воз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною «Закарпатська Україна: перспективи та реалії розвитку» (Ужгород, 24 черв. 2010 р.) (редкол. О. Левида та ін.) [2, 3].

Важливими питаннями історичного розвитку Закарпатської області, які увиразнені у спеціалізованій літературі, є особливості формування регіональної еліти [17], а також туристичної привабливості краю як важливого прикордонного регіону [20].

Дослідник С. Смирна у праці «Український нонконформізм: історичний і світоглядний вимір» зауважує, що для західного регіону нашої країни, отже і для Закарпатського краю, була характерною менша заполітизованість, аніж у східних школах нонконформізму, а також більшою мірою рафіновано-філософське осмислення дійсності [21, 63]. Тим часом у східних регіонах (Харківщина, Донбас) навіть у проблематиці творчих робіт переважали урбаністичні, соціальні та політичні теми, що було не випадковим, адже ці регіони за часів радянської влади стрімко набували статусу індустріальних. Відповідно населення ставало більш космополітичним, а тому проблематика українського національного руху (як у Закарпатті, Прикарпатті, Чернівцях та Львові) тут не була настільки пріоритетною для художнього мистецтва.

Із мистецьким нонконформізмом, як відомо, пов'язаний нонконформізм політичного характеру. Зокрема, діяльність Української Гельсінської спілки в Закарпатському регіоні знайшла своє відображення у праці О. Ороса «Витоки і діяльність Української Гельсінської спілки на Закарпатті: спогади й роздуми учасників подій» [15].

Віддаючи належне вже проведеним ґрунтовним дослідженням, необхідно водночас зауважити, що досі немає цілісного узагальнення факторів соціокультурної специфіки Закарпатського краю в період, що розглядається.

Виходячи із вказаного, *метою* статті є систематизація відомостей про соціальний і культурний розвиток Закарпатської області в період другої половини минулого століття. *Об'єктом* дослідження є Закарпатський регіон України, а *предметом* постають особливості його соціальної картини, матеріальної та духовної культури, краєзнавчих особливостей. В основу *методики* дослідження було покладено принципи об'єктивності та історизму, а також неупередженого розгляду наукових джерел.

Хронологічними рамками цієї статті обрана друга половина ХХ століття, водночас нижньою хронологічною межею є 1944 рік, коли Закарпаття було звільнене від нацистської окупації і згодом увійшло до складу УРСР. Крім того, враховано, що політична свідомість населення краю, як підкреслюють сучасні дослідники, почала формуватися ще з перших десятиліть ХХ ст. [5, с. 15]. *Територіальні рамки* дослідження охоплюють Закарпатську область УРСР, а потім – незалежної України.

Виклад основного матеріалу. Висвітлення особливостей соціально-культурного становища Закарпаття в період другої половини ХХ століття є досить складним комплексним завданням і його доцільно вирішувати крізь призму кількох найважливіших факторів – етнічного, демографічного, соціального, культурно-мистецького, релігійного та освітньо-наукового. Лише в їх взаємодії можна побачити цілісну картину соціальної історії краю і збагнути його характерні особливості в означений період. Такий підхід може бути застосований і для комплексного вивчення історичних особливостей інших областей та регіонів.

Із майже 1,25 млн. осіб, які нині заселяють Закарпаття, переважна більшість мешкає в містах і містечках [13]. Близько 80% території регіону проживає в гірській місцевості, яка майже не заселена, а її нечисленні мешканці виявляють виразну етнічну специфіку (так звані гуцули). Утім така ситуація була не завжди. Ще 50 років тому чисельність сільського населення області суттєво переважала кількість міських мешканців.

Значне зростання чисельності населення краю припало на 1950-1960-ті роки, коли природній приріст населення становив у середньому 13,6 тис. осіб на рік. Пізніше ці темпи уповільнилися, підпорядковуючись законам демографічного розвитку і соціально-економічним обставинам [12].

З початку незалежного статусу України важливим було те, що Закарпаття, на відміну від більшості областей нашої держави, впродовж першої половини 1990-х років зберігало позитивну демографічну динаміку, задану в попередні періоди, тобто народонаселення тут збільшувалося, а не зменшувалося. Специфікою демографічного становища Закарпатського краю і в другій половині ХХ століття, і на сьогодні є наявність багатодітних сімей. Особливо це характерно для трьох груп населення – мешканців гірських місцевостей, етнічних ромів (циган), а також протестантських громад.

Характерною особливістю Закарпаття є його поліетнічність. Тут мешкають представники понад 30 національностей [3, 8]. Згідно з даними останнього Всеукраїнського перепису населення 2001 р., який підсумував етнонаціональний розвиток регіону в другій половині ХХ століття, українці на той час становили 79,9% населення області (або 1 млн осіб). Община угорців становила 12,1% (151,5 тис), румунів – 2,6% (32,2 тис), росіян – 2,5% (31 тис), циган – 1,1% (14 тис). Частка представників інших національностей (словаків, німців, білорусів, євреїв, поляків та молдаван) станом на 2001 рік не перевищувала 1% від народонаселення Закарпаття [12]. За своїм етнічним розмаїттям цей найзахідніший регіон не має аналогів в Україні; дещо подібна ситуація склалась лише в Республіці Крим.

Закарпаття – це насамперед український край, оскільки більш ніж тисячолітня історія пов'язує його спочатку з Київською Руссю, згодом – із Галицько-Волинським князівством, а у ХХ столітті – з національно-демократичними та національно-визвольними рухами, Карпатською Україною тощо. Водночас тут традиційно мешкали великі анклавні неукраїнського корінного населення – угорці та румуни. Оскільки Закарпаття тривалий період входило до складу Австро-Угорської імперії, а потім Угорщини, представники саме цієї національної меншини є не лише найбільш численними, а й найбільш активними в регіоні. Не випадково, що в політичних колах Угорщини досі мають місце територіальні зазіхання. Також порушується питання надання районам Закарпатської області, де мешкає численна угорська община (наприклад, Береговський р-н), спочатку мовної, а потім національно-культурної автономії.

У середині ХХ століття жителів цього краю, як й інших земель Центральної та Східної Європи, на жаль, не оминули переслідування за

національною ознакою. Так, радянська влада, що встановилася в регіоні у 1944–1946 рр., розпочала репресії проти представників угорської і, особливо жорсткі – проти німецьких національних меншин (загалом до таборів були відправлені понад 22 тис. осіб) [14, 50]. При цьому постраждали не лише реальні прибічники нацистів (колаборанти), але й невинні люди. У більш пізній період було проведено амністію, проте матеріальні та моральні збитки, заподіяні репресованим, так і не були відшкодовано.

У контексті проблематики цієї статті необхідно окреслити так зване «русинське питання». Упродовж другої половини ХХ століття в СРСР русини сприймалися лише як етнічна група українців (поряд із закарпатськими гуцулами, бойками та лемками). Усі спроби позиціонувати русинів як окрему національну групу усіляким чином обмежувалися, а інтерес до них вітався лише під кутом зору краєзнавчої «екзотики». У період після серпня 1991 року ситуація з русинами змінилася і в теоретично-науковій, і у практичній площинах. Певні політичні сили намагалися забезпечити статус русинської автономії через референдум, але ці спроби були відхилені офіційним Києвом, який вже надав автономний статус Криму і не мав наміру рухатися до федералізації країни. Проведений в 1999 році 5-й з'їзд русинів у черговий раз звернувся до української влади з проханням визнати русинську національність та надати їй ширші соціальні права, але ця справа знову практично не мала успіху.

На кінець ХХ століття в русинському суспільному русі виокремилося кілька течій, зокрема прословацька (найбільш потужна, оскільки значна частина русинів мешкає саме в цій країні), проукраїнська, проросійська та мадярофільська. Проблема політичного русинства загострилася в 2006 році, коли ООН і Рада Європи надали русинам статус національної меншини та окремого суб'єкта міжнародного права. Водночас офіційний Київ заперечує такий підхід, в результаті чого зазначене питання в останні роки дещо втратило свою гостроту, хоча потенційно може дестабілізувати соціальну ситуацію в Закарпатті у майбутньому.

Інша проблема краю – це проблема циганського населення, яке в Закарпатті значною мірою формує суспільний маргінес, негативно впливає на криміногенну ситуацію. У контексті євроінтеграційних прагнень України заявляти про це на офіційному рівні не цілком коректно, проте й замовчувати це питання також не в інтересах держави.

Осердям соціальних особливостей Закарпатського регіону в досліджуваний період є більш тісний, аніж в інших областях України, зв'язок із соціумом країн Центральної та Східної Європи – Угорщини, Румунії, Словаччини, Польщі, Чехії та ін. Звичайно, суспільні рухи на території означених держав у другій половині ХХ століття (антикомуністичні виступи в Польщі, Угорщині та Румунії, «Празька весна», оксамитова революція тощо) мали вагомий вплив на соціум регіону. В цьому контексті вітчизняні дослідники, зокрема О.С. Кухарчук окреслюють прозахідну психологічно-ментальну орієнтацію закарпатців [8, 79], хоча, як відомо, в попередні

періоди, зокрема у ХІХ столітті, в краї були досить сильними і москвофільські настрої.

З огляду на узагальнену періодизацію історії СРСР, дослідники зазначають, що радянське Закарпаття пройшло три відтинки тоталітаризму. Край пережив часи автократії (з 1944 року), олігархії (з 1953 року), руйнації (з 1985 року). «Примітними стали бурхливе десятиліття «відлиги» (десталінізації та лібералізації), ініціатив і реформ Микити Хрущова (1953–1964), порівняно стабільне десятиліття «застою» (1965–1985) і насичене вбивчим самоаналізом п'ятиліття «перебудови» (1986–1991)» [5, 253].

Поняття історичної тяглості та національної пам'яті міцно зв'язувало самосвідомість більшої частини закарпатців з Великою Україною. Вагому роль у цьому відіграло формування регіональної української еліти, яке розпочалося ще з першої чверті ХХ століття і найбільше увиразнилося в період нетривалої незалежності Карпатської України (березень 1939 р.) [17, 37].

Починаючи з осені 1944 р., коли радянські війська ввійшли в Закарпаття, і особливо після 1945 р., коли було створено Закарпатську область УРСР, почалася інтенсивна радянська організація краю, що виявлялася в монополізації комуністичним режимом практично усього соціального життя краю і витісненні з владних і громадських структур представників старої чехословацької адміністрації. Партійно-державна номенклатура намагалася цілковито контролювати суспільне життя Закарпаття в період до початку перебудови в СРСР. Оскільки ця область була новоприєднаною до Радянського Союзу, влада тут намагалася діяти жорсткіше, аніж у східних та центральних областях УРСР, що виявлялося, зокрема, в тотальному наступі на місцеву церкву, викоріненні проявів українського націоналізму, посиленому контролі над сферами культури й мистецтва.

Наприкінці 1980-х рр. Закарпаття стало важливою опорою для національно-демократичного суспільного руху в західній Україні. Діяльність численних національно-культурних організацій була характерною для цих теренів і в більш ранні періоди, але саме в річищі перебудови в Радянському Союзі розпочалася їхня досить стрімка політизація. Значна частина свідомих громадян області брала участь у діяльності Закарпатської крайової організації Народного Руху України (починаючи з 1989 року). Сучасні дослідники зауважують, що діяльність НРУ в Закарпатті в той час схожа з «народними фронтами» у сусідніх Польщі, Чехословаччині, Угорщині та Румунії [18, 70].

Наприкінці 80-х – початку 90-х років відбувся процес становлення нової системи соціальних та ідеологічних координат для соціуму Закарпатської області. Населення регіону пройшло складний етап трансформації стереотипів у сфері ставлення до державної влади; водночас зросла національна й політична свідомість. У найбільш активних громадян сформувалась осмислена громадянська позиція, суспільство пройшло складний процес формування політичних партій і місцевих громадських об'єднань, зокрема культурного, просвітницького й релігійного характеру.

Кінець 1990-х років у Закарпатському місцевому соціумі ознаменувався партійною структуризацією, яка за характером і динамікою була схожа з політичними процесами в інших областях України, проте мала і свої характерні особливості. Так, в цьому краї крім партій загальноукраїнського значення певною популярністю користувалися і політичні сили національних меншин, а саме: Партія угорців України і Демократична партія угорців України.

У Закарпатті сформувався специфічний тип місцевих традицій, світогляду та культури. Це виявилось не лише в побуті та етнічних чинниках, а й у духовній культурі, невід'ємною складовою якої є мистецтво, зокрема образотворче.

Помітною ознакою Закарпатського краю завжди була культурно-мистецька сфера, тісно пов'язана з освітнім компонентом – так нині в області діють 5 державних ВНЗ із вищою формою акредитації, 5 професійних театрів, 659 клубних установ та центрів дозвілля, 4 музеї, а також обласна філармонія [13]. Значна частина цих закладів було створено в перші роки після приєднання Закарпаття до України, зокрема Обласну універсальну наукову бібліотеку (1945 р.), Закарпатську обласну філармонію, Закарпатський обласний український музично-драматичний театр (1946 р.), Закарпатський обласний російський драматичний театр (1947 р.). Наприкінці 80-х років у м. Берегове (район компактного проживання угорської етнічної меншини) було засновано Закарпатський обласний угорський драматичний театр.

Як і в більшості країн Центральної Європи, визначальними пам'ятками архітектури Закарпатського краю є старовинні замки, які в давнину відігравали не лише оборонну, а й адміністративну функцію. Діючими замками на кінець другої половини ХХ століття лишилися споруди в Ужгороді, Мукачеві, Чинадієві. На жаль, лише у стані руїн поціновувачі монументального архітектурного мистецтва можуть побачити Невицький, Хустський, Виноградівський, Королівський замки.

У радянський період та в останні десятиліття в області була широко розгорнута діяльність художніх колективів народних майстрів у сфері декоративно-прикладного й образотворчого мистецтва – живопису, гончарства, різьби по дереву, вишивки, ткацтва, інкрустації, лозоплетіння тощо. З урахуванням потреби в обміні культурним надбанням в області традиційно проводилися свята й фестивалі національних культур. На них, як правило, було представлено всі основні національні групи краю: українці, угорці, румуни, словаки, євреї, німці, роми. Широкого розповсюдження набули етнографічні фестивалі русинів.

У другій половині ХХ століття в Закарпатті завдяки прискіпливій увазі влади, але водночас під її пильним ідеологічним контролем розвивалося музичне, театральне, літературне, кіномистецьке життя. В регіоні було створено свою неповторну художню школу, причому як офіційну (в рамках діячів обласної філії Спілки художників України), так і неофіційну (нонконформістську). Закарпатські митці в радянський період плідно

працювали в жанрі портрету (Й. Бокшай, А. Ерделі, А. Коцка, Ф. Манайло та ін.), пейзажу й натюрморту (ті ж діячі та А. Кашшай, Е. Грабовський, В. Габда, З. Шолтес та ін.) [14, 418].

Багато з місцевих майстрів живопису відчули на собі звинувачення у відході від методів соцреалізму. Незважаючи на це, їхні твори були відомими не лише в Україні, а здобули загальносвітове визнання. Дуже важко нині розрізнити, де в їхній творчості були прояви опору соціалістичному реалізмові у мистецтві, а де – самовираження й торування власного шляху до пізнання й зображення прекрасного.

«Упродовж 1945–1990 років відбулося понад тридцять обласних художніх виставок, більшість з яких, як правило, свідчила чи то про появу нових талантів, чи взагалі про творче зростання колективу художників. Твори закарпатських художників експонувались на всіх українських та всесоюзних художніх виставках у США, Канаді, Індії, Франції, Бельгії, Італії, Мексиці, Шрі-Ланці, Німеччині, Японії, Чехословаччині, Угорщині, Румунії, Польщі, зберігаються в Третьяковській Галереї, у художніх музеях Києва, Одеси, Львова, Харкова, Дніпропетровська, Вільнюса та в музеях інших культурних центрів» [14, с.446].

У закарпатській художній школі також розвивалися напрями скульптури (мала пластика та монументальні композиції – В. Свиди, І. Гарапка), книжкової графіки (В. Береца, Ю. Сташка, Е. Медвецької), театральньо-декораційного живопису (Ф. Манайло, А. Коцка). Серед молодого покоління художників краю, чиї твори зазнавали критики від офіційних джерел та не допускалися до публічних виставок, варто назвати В. Приходька, Н. Пономаренка, П. Фелдеші та інших.

Важливою складовою аналізу соціокультурного образу Закарпаття після його приєднання до УРСР є релігійний фактор. У повоєнний період (середина 1940-х – середина 1950-х рр.) в регіоні релігійні відносини проходили через період своєрідної «відлиги», коли ставлення радянського влади до численних конфесій та віруючих було досить толерантним. В області істотно зросла кількість віруючих, церковне життя пожвавилось. У другій половині 40-х рр. виникли нові об'єднання, зокрема Союз євангельських християн-баптистів та ін., які намагалися поширити свою проповідницьку діяльність на інші області України. Комуністична влада досить швидко змінила своє ставлення до релігійного відродження краю, оприлюднивши постанову ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді та заходи її поліпшення» (1954 р.). Розпочався новий виток переслідувань віруючих, який завершився лише наприкінці 1980-х років. Влада намагалася штучно забезпечити атеїзацію населення, але у цій справі зазнала повної поразки. Найбільш інтенсивний атеїстичний «наступ» у Закарпатському регіоні здійснювався на католицьку і греко-католицьку церкви, протестантські спільноти, а також деякі місцеві православні громади (так звану «катакомбну церкву») [9]. Характерно, що з кожним пленумом комуністичної партії антирелігійна політика в усьому західному регіоні України, інтенсивно ужорсточувалася, і це тривало аж до початку

перебудови (1985 р.). «За сорок років (1945–1985) у рамках перманентної атеїстичної кампанії в Закарпатті знищили 26 дерев'яних і 32 муровані церкви, десятки дзвіниць і каплиць, сотні придорожніх хрестів. Руйнувалися археологічні пам'ятки, котрих у Закарпатті відкрили близько півтисячі. Нерідко виявлені прадавні поселення, городища, кургани, могильники розорювали і засаджували садами і виноградниками» [5, 381]. Релігійним об'єднанням було заборонено формувати каси взаємодопомоги, здійснювати благодійницьку та лікувальну практики, проводити культурно-масові заходи (бібліотеки, гуртки, екскурсії); культурно-громадська сфера перебувала під пильним наглядом комуністичної партії. Переслідувань зазнавали і окремі віряни Закарпаття – влада постійно звинувачувала їх в ізоляціонізмі, відсутності активної життєвої позиції. За діяльністю незначної кількості церковних громад здійснювали жорсткий контроль регіональні підрозділи Комітету державної безпеки, зокрема його 5-го управління, відповідального за ідеологічну сферу й боротьбу з інакомисленням.

В останні роки 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. розпочалася трансформація релігійних центрів у повноцінні конфесії (православні, греко-католицькі й католицькі, протестантські різних сповідань тощо). Було створено нові виконавчо-розпорядчі церковні органи. Водночас внаслідок суспільної лібералізації у релігійних об'єднаннях активізувалися відцентрові тенденції, які посилювалися у 1990-х роках. Стосунки між владою та церковними організаціями стали регламентуватися Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р.

На перетині релігійного та культурно-мистецького факторів соціокультурного розвитку Закарпаття перебуває питання збереження стародавніх дерев'яних церков краю. Впродовж усього періоду радянської влади в області (1945–1991 рр.) догляд за ними майже не здійснювався, що, звичайно, погіршило стан цих пам'яток, серед яких є унікальні, датовані не лише XVI–XVII століттями (зокрема триверхі церкви у регіонах компактного проживання лемків і бойків), а й навіть XII–XIV ст. (зокрема Горянська ротонда). На сьогодні вартість цих пам'яток підтверджена тим, що вони внесені до реєстру культурної спадщини ЮНЕСКО.

Упродовж другої половини ХХ століття інтенсивний розвиток освіти і науки в Закарпатті був спричинений тим, що в цьому краї завжди домінували традиції освіченості та вченості, утверджені у період перебування регіону в складі Угорщини та Чехословаччини. Таким чином, сформувався сприятливі умови для організації освітньо-наукової діяльності, яку нова влада розпочала здійснювати, спираючись на нові ідеологічні підходи.

Серед освітянських організацій краю варто назвати Педагогічне товариство Підкарпатської Русі, Товариства «Просвіта» та імені О.Духновича, Підкарпатське товариство наук. Активно створювалися бібліотеки (при цьому використовується унікальна база Наукової бібліотеки Мукачівської греко-католицької єпархії, Ужгородської та Мукачівської міських бібліотек) та краєзнавчі музеї [14, 341].

Вагомим позитивним фактором радянської системи освіти і науки, попри її заідеологізованість, антиклерикалізм та авторитарність, була система ротації кадрів, коли у новоприєднане у 1945 році Закарпаття направлялися на роботу викладачі та вчені з усіх куточків України та СРСР. Водночас у період до 1991 р. науку в Закарпатті було переорієнтовано із центрально- та західноєвропейських наукових центрів (Прага, Будапешт, Братислава, Відень, Берлін, Париж) на радянські (Київ, Харків, Москва, Ленінград та ін.).

Результати дослідження. Підсумовуючи вищевказане, можна дійти до висновку, що основними соціокультурними особливостями ситуації в Закарпатті у другій половині ХХ сторіччя були:

- цілеспрямоване формування радянського режиму та його постійні трансформації (з середини 1940-х років), що змінилися динамічними демократичними процесами становлення наприкінці 1980-х рр.;
- швидке зростання чисельності населення краю, його українізація та стрімка урбанізація;
- одночасне якісне поліпшення ситуації в культурній сфері, що виразилося у збільшенні числа відповідних установ (бібліотек, музеїв тощо);
- кардинальні позитивні зміни в освітній сфері, які на сучасному етапі перетворили область в один із найбільш освічених регіонів України;
- культурні перетворення стосувалися всіх сфер життя закарпатців;
- незважаючи на свою полікультурність та поліетнічність в області в досліджуваній період мали місце переслідування як за релігійною та ідеологічною, так і за етнічною ознакою (особливо у перші повоєнні роки);
- мистецька сфера тривалий період перебувала під впливом держави, контроль був то більшою мірою (1940-ві, 1970-ті), то меншою мірою жорсткий (1950-1960-ті, 1980-ті рр.). Як наслідок, у мистецтві виникали нонконформістські течії.

Перспективними напрямками цього дослідження можна вважати питання, присвячені соціально-культурному розвитку окремих районів Закарпатського краю у другій половині ХХ столітті, виявленню їхньої специфіки (природної, національної, етнографічної, культурної тощо). Також могло би бути цікавим дослідження соціальної історії та культурних особливостей окремих етносів Закарпаття в радянський період та в часи незалежності України. Недостатньо вивченими бачаться питання урбанізації краю, зміни культурних стереотипів, пов'язаних зі збільшенням чисельності міського населення та зменшенням сільського.

ЛІТЕРАТУРА

1. Висіцька Т. Ф. Християнство на Закарпатті : докум. дослідж. становлення та розв. (XIV – XXI ст.) / Т. Ф. Висіцька. – Ужгород : Вид-во Олександрів Гаркуші, 2012. – 653 с.
2. Євро регіональне співробітництво України та його інтеграційний потенціал: зб. наук. пр. за матеріалами круглого столу експертів (м. Ужгород, 20 квіт. 2012 р.) / Відп. ред. І. В. Артьомов. – Ужгород : ЗакДУ, 2012. – 358 с.

3. Закарпатська Україна: перспективи та реалії розвитку : матеріали Всеукр. наук. конф., присвяч. 65-й річниці возз'єднання Закарпат. України з Радян. Україною (Ужгород, 24 черв. 2010 р.) / Редкол.: Ледида О. та ін.; уклад. Токар М. – Ужгород, 2010. – 168 с.
4. Закарпаття в етнополітичному вимірі / М. П. Панчук; НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 682 с.
5. Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура: україномов. варіант укр.-угор. вид. / М. Вегеш, Ч. Фединець. – Ужгород: Ліра, 2010. – 716 с.
6. Кобаль В. І. Наш рідний край – Закарпаття / В. І. Кобаль. – Ужгород: ЗакДУ, 2011. – 138 с.
7. Кухарчук О. Суспільно-політичні процеси на Закарпатті (1991 – 2009) / О. Кухарчук, Ю. Остапець, М. Токар // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, соціологія, філософія. – Вип. 14. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2010. – С. 75–89.
8. Кухарчук О. С. Періодизація суспільного розвитку Закарпатської області в умовах незалежної України / О. С. Кухарчук // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Вип. 24. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2010. – С. 75–89.
9. Лешко О. В. Становище єговітських громад Закарпаття в 1946-2002 роках / О. В. Лешко // Держава і церква: уроки минулого і проблеми сьогодення. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Ужгород : Ліра, 2003. – С. 126–132.
10. Магдиш І. Три шляхи Закарпаттям / [І. Магдиш; фотогр.: О. Крушинська та ін]. – К. : Грані-Т, 2010. – 57 с.
11. Мариконь Б. Геральдика Закарпаття. Герби і печатки міст, сіл та селищ: [довідник] / Б. Мариконь, В. Ньорба. – Ужгород : Краєвиди Карпат, 2010. – 95 с.
12. Матеріали Державного комітету статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
13. Матеріали Закарпатської обласної державної адміністрації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.carpathia.gov.ua>.
14. Нариси історії Закарпаття. Т. 3: (1946–1991) / голов. ред. І. М. Різак [та ін.]; Закарпатська обласна держ. адміністрація. – Ужгород : Госпрозрахунковий РВВ управління у справах преси та інформації, 2003. – 648 с.
15. Орос О. М. Витоки і діяльність Української Гельсінської спілки на Закарпатті : спогади й роздуми учасн. подій / О. М. Орос. – Ужгород : ТІМРАНИ, 2012. – 181 с.
16. Освіта Закарпаття : монографія / В. В. Химинець, П. П. Стрічик, Б. М. Качур, М. І. Талапканич. – Ужгород : Карпати, 2009. – 464 с.
17. Петрецький В. В. Проблеми формування політичної еліти Закарпаття в першій чверті ХХ століття / В. В. Петрецький // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія / Ужгород. націон. ун-т. – Випуск 20. – Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2008. – С. 36–38.

18. Піпаш В. Народний Рух України як форма національно-визвольної боротьби українців на зламі 80–90-х років ХХ століття: закарпатський регіональний аспект / В. Піпаш. – Ужгород : Гражда, 2008. – 216 с.

19. Портрет словом: бібліотеки Закарпаття (1945–2010) / Уклад. Л. М. Апполонова, Є. Й. Слущка ; наук. ред. О. А. Канюка. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2010. – 428 с.

20. Прикордонне співробітництво: регіональні трансформації і перспективи : [монографія] / В. П. Мікловда В. П. – Ужгород : Бреза А. Е., 2012. – 226 с.

21. Смирна С. В. Український нонконформізм: історичний і світоглядний вимір / С. В. Смирна // Нариси з історії образотворчого мистецтва України ХХ ст. Кн. 2 / Ред.-упоряд. В. Сидоренко. – К. : Інтертехнологія, 2006. – С. 5-76.

22. Тиводар М. П. Етнологія: Навч. Посібник / М.П. Тиводар. – Ужгород: Гражда, 2010. – С. 64–137.

23. Тиводар М. П. Етнографія Закарпаття : іст.-етногр. нарис / М. П. Тиводар. – Ужгород : Гражда, 2011. – 411 с.

РЕЗЮМЕ

Т.И. Лупак. Особенности социокультурной ситуации в Закарпатском регионе Украины во второй половине ХХ века.

В статье анализируются основные факторы (этнодемографический, социальный, культурно-художественный, религиозный и образовательно-научный), которые определяли социокультурную ситуацию в Закарпатье во второй половине ХХ века. Проведены параллели в социокультурной ситуации в Закарпатской области в советские времена и в течение первого десятилетия независимости Украины. Освещены отдельные проявления художественного развития.

Ключевые слова: Закарпатье, регион, область, социокультурная ситуация, ХХ столетие, русины, этнодемографический, социальный, культурно-художественный, религиозный, просветительно-научный факторы.

SUMMARY

T. Lupak. Features of the Socio-cultural Situation in the Transcarpathian region of Ukraine in the Second Half of the Twentieth Century.

The article deals with the socio-cultural situation in Transcarpathia in the second half of the twentieth century in the synthetic unity of Ethno-demographic, social, cultural, artistic, religious and educational and scientific factors. The author compares the main characteristics of the socio-cultural situation in the Transcarpathian region in the Soviet era and during the first decade of independence of Ukraine and highlights the peculiarities of some aspects of the fine arts in the region.

Key words: Zakarpattya, region, area, social and cultural situation, ХХ century, rusiny, etnodemographic, social, cultural and art, religious, educational-scientific factors.